RIVIERENLAND

KERKWIJK

gemeentebeschrijving

Monumenten
Inventarisatie
Project

provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE KERKWIJK

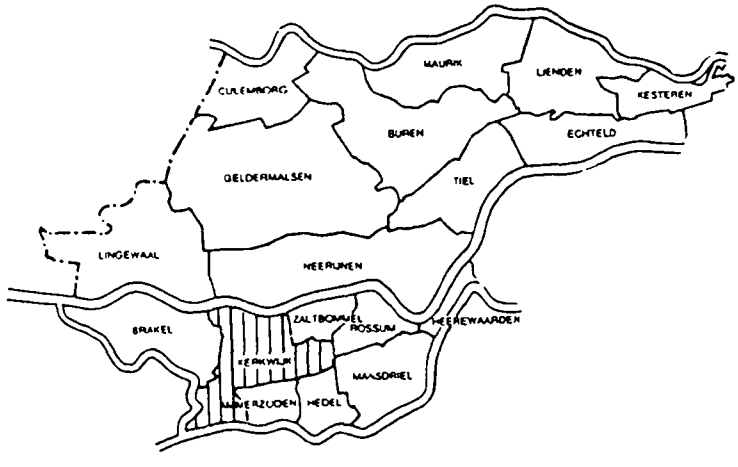

INHOUDSOPGAVE

		blz.
1.	INLEIDING	3
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK	7
3.	INFRASTRUCTUUR	9
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR	11
4.1.	Algemeen	11
4.2.	Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	11
4.3.	Stedebouwkundige structuur: - Bruchem - Gameren - Kerkwijk - Nederhemert-Noord - Nieuwaal - Verspreide bebouwing	12
4.4.	Ontwikkelingen na 1940	22
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	22
4.6.	Typologie uitbreidingen gemeente Kerkwijk 1850-1940	25
4.7.	Bijzondere gebieden	25
	GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR	28

1. INLEIDING

De gemeente Kerkwijk bevindt zich in het inventarisatiegebied Rivierenland en heeft een oppervlakte van 4.033 hectare. De gemeente Kerkwijk bestaat uit de hoofdkern Kerkwijk, alsmede de kernen Bruchem, Gameren, Nederhemert-Noord en Nieuwaal (zie afbeelding 1).
In 1955 zijn de gemeenten Gameren, Nederhemert en Kerkwijk samengevoegd tot de gemeente Kerkwijk.
De noordgrens van de gemeente Kerkwijk wordt grotendeels gevormd door de Waal en de Bommelse Zuiderwetering. Een gedeelte van de Afgedamde Maas, de Maas en het Heusdens Kanaal vallen samen met de zuidgrens van de gemeente Kerkwijk.
De gemeente Kerkwijk grenst aan de gemeenten Ammerzoden, Hedel, Maasdriel, Rossum, Zaltbommel, Neerijnen, Lingewaal, Brakel en de in de provincie Noord-Brabant gelegen gemeenten Heusden en Aalbrug.

De gemeente Kerkwijk is in de periode 1850-1940 een overwegend agrarische gemeente gebleven. Langs de Waal en de Maas vestigden zich steenfabrieken. Daarnaast vonden velen werk in de Maaskanalisatiewerken.

Op 1 januari 1993 telde de gemeente Kerkwijk 6.442 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Gameren omstreeks 1868

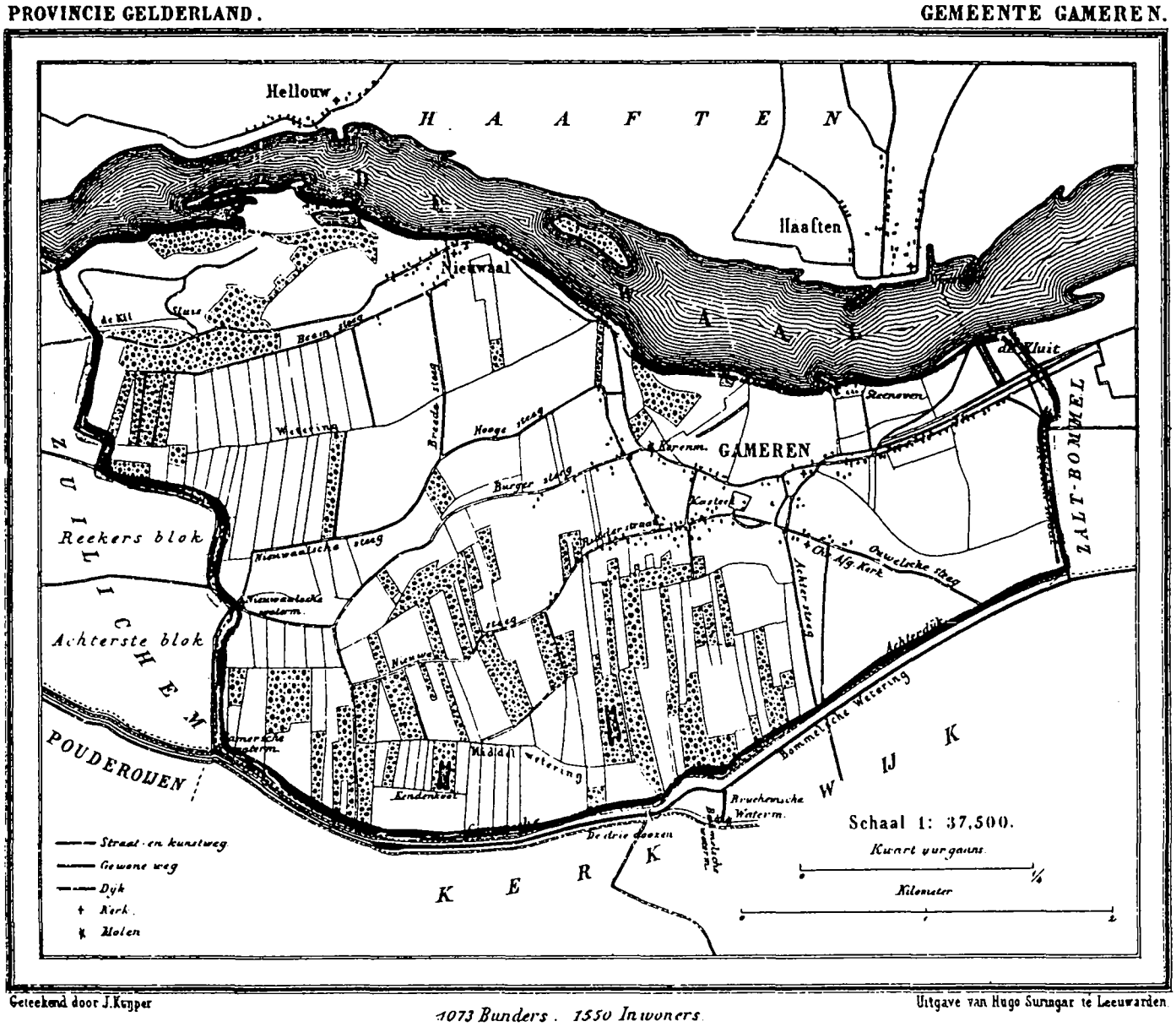

Afbeelding 1a
Gemeente Kerkwijk in 1868

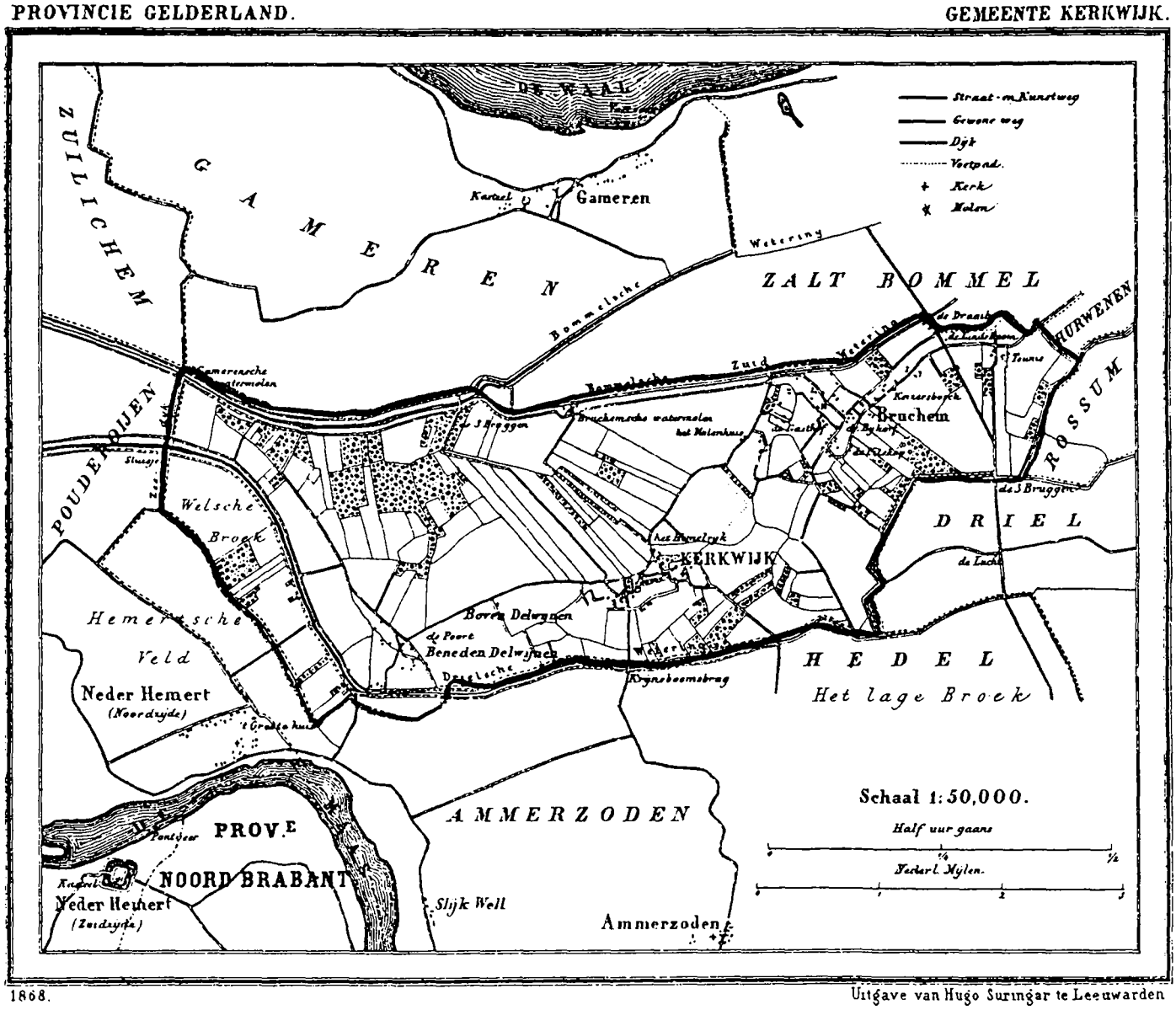

1868. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

1345 Bunders, 900 Inwoners.

Afbeelding 1b
Gemeente Nederhemert in 1867

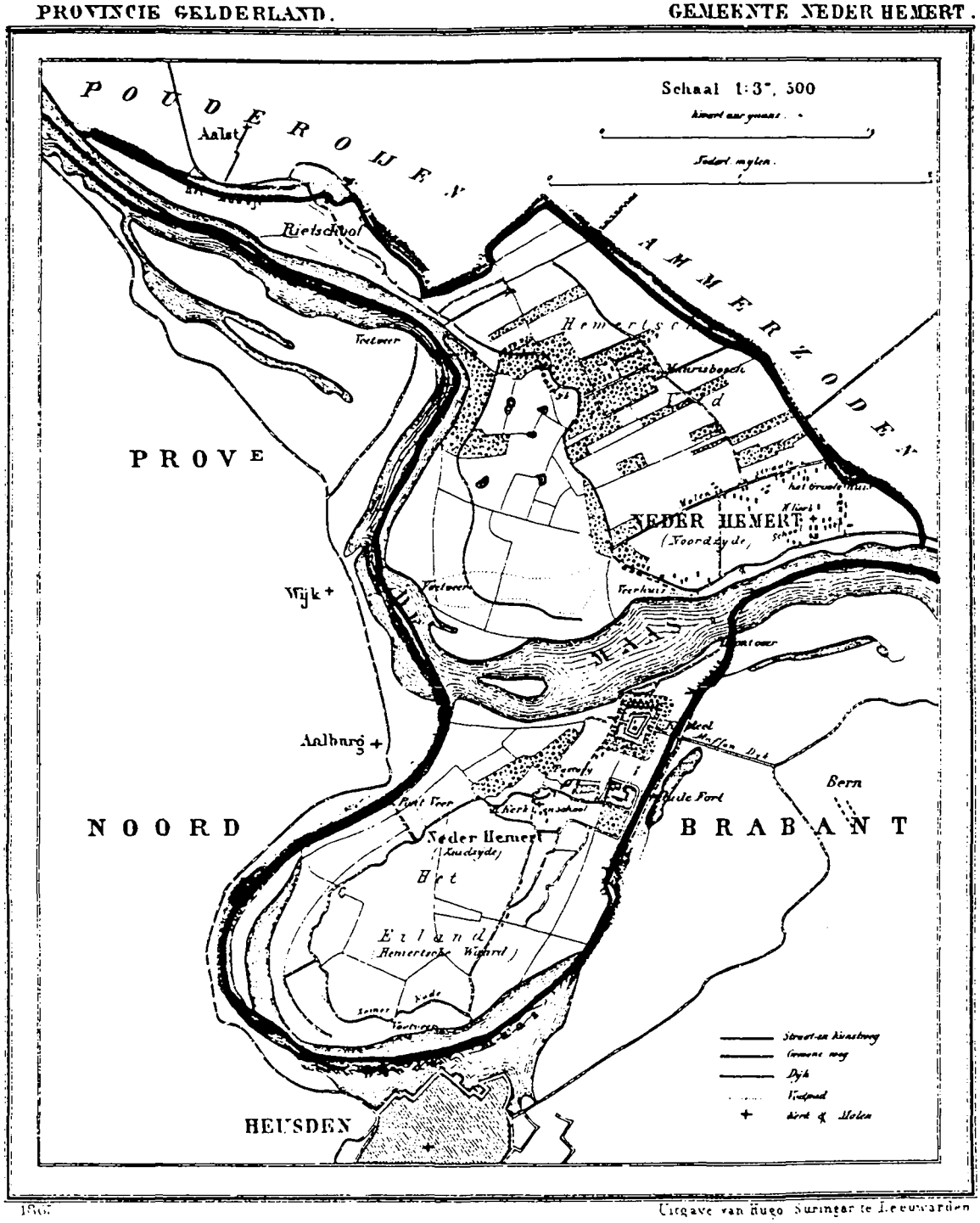

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd (± 200.000-120.000 v. Chr.) drong landijs vanuit het noorden de dalen van de grote rivieren binnen. Daardoor werd de loop van Rijn en Maas naar het westen afgebogen. In de daarop volgende ijstijd, het Weichselien dat ca. 70.000 jaar v. Chr. begon, ontstond een vlechtend riviersysteem met een patroon van zich vertakkende en samenkomende geulen. Omstreeks 10.000 jaar v. Chr. begon het Holoceen en werd het geleidelijk warmer. Naarmate het klimaat verbeterde en het vegetatiedek meer gesloten werd, voerden de rivieren steeds minder sediment aan, waardoor zich enkele hoofdgeulen in de eigen afzettingen begonnen in te snijden. Gaandeweg ontstond een oeverwallen-, c.q. stroomruggen-, c.q. kommensysteem, met zavel en lichte klei op de ruggen en veen en zware klei in de kommen (zie afbeelding 2). Het patroon van de stroomruggen en kommen werd gefixeerd door de aanleg van de eerste dijken, die in de 10e en 11e eeuw na Chr. heeft plaatsgevonden. Tussen rivier en dijk zijn nadien uiterwaarden gevormd.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Kerkwijk

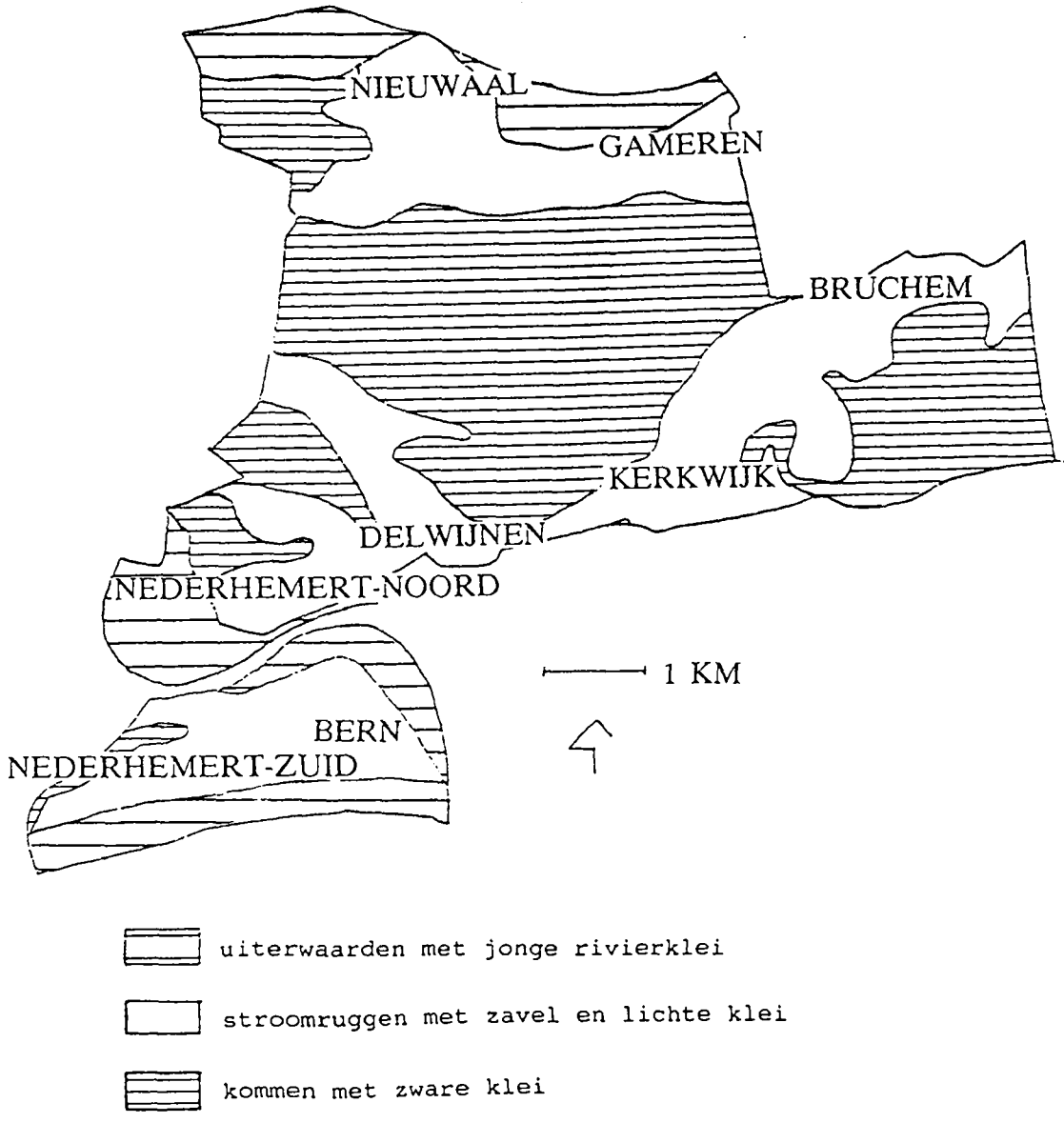

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de uiterwaarden, de stroomruggen en de kommen. De uiterwaarden waren voornamelijk als grasland in gebruik. Het griendhout werd benut ten behoeve van bandschillerijen. Klei werd gewonnen ten behoeve van de baksteenindustrie. De kommen waren eveneens hoofdzakelijk als grasland in gebruik. Op de stroomruggen lagen de akkers waarop vooral aardappelen geteeld werden, alsook haver en in toenemende mate suikerbieten. Ook het aantal fruitbomen nam toe. Het Eiland van Nederhemert bestond voor een groot deel uit ingepolderde kommen, waar na overstromingen zavel en lichte klei waren afgezet en lage stroomruggen waren gevormd. Hierop werden vooral graslanden aangelegd.

De stroomruggen liggen op ca. 2 meter boven N.A.P., hetgeen nauwelijks hoger is dan de kommen. Door wateroverlast in het westelijk gedeelte van de Bommelerwaard is het gebied voor akkerbouw weinig aantrekkelijk. Ofschoon enkele gedeelten van de stroomruggen en kommen in blokken zijn verkaveld, domineert de strokenverkaveling. De stroken zijn van elkaar gescheiden door smalle sloten, die aansluiten op onder meer de Hooge Bansloot, de Drielse Wetering, de Bommelse Zuiderwetering, de Capreton, en de Middelwetering. Deze weteringen worden naar de Waal en de Afgedamde Maas geleid. Vanaf de 13e-14e eeuw vond ontginning van de kommen plaats. In de drassige Polder Delwijnen gelegen tussen Gameren en Delwijnen is een poldergemaal gebouwd.

De nederzettingen in de gemeente Kerkwijk zijn alle gelegen op stroomruggen. De langgerekte vorm van de smalle ruggen is veelal herkenbaar in de nederzettingsstructuur. Kerkwijk en Bruchem liggen gedeeltelijk op woerden. Achter de langgerekte essen op de stroomruggen bevinden zich de overwegend strookvormig verkavelde kommen.

3. INFRASTRUCTUUR

De hogere delen van de stroomruggen hebben de hoofdstructuur van de oude wegen bepaald. In het grillige verloop van deze wegen is de strekkingsrichting van de stroomruggen herkenbaar. Vanuit de stroomruggen zijn rechtere wegen in de richting van de kommen aangelegd.

Aan het eind van de 15e eeuw werd de Maas al gekanaliseerd tussen Well en Aalbrug. Daarmee werd Nederhemert-Noord gescheiden van Nederhemert-Zuid. Sindsdien onderhield een pontveer het contact tussen beide nederzettingen. In 1904 zijn het Heusdens Kanaal en de Bergsche Maas gegraven, waarbij de Maas werd verlegd. De afgesneden Maasarm heet sindsdien Afgedamde Maas. Het veer Nederhemert-Wijk is stilgelegd, evenals het veer Gameren-Haaften.

Het in de 16e eeuw gebouwde kasteel bij Nederhemert-Zuid werd omstreeks 1850 als vestingswerk buiten gebruik gesteld.

Afbeelding 3
Belangrijkste wegen gemeente Kerkwijk omstreeks 1940

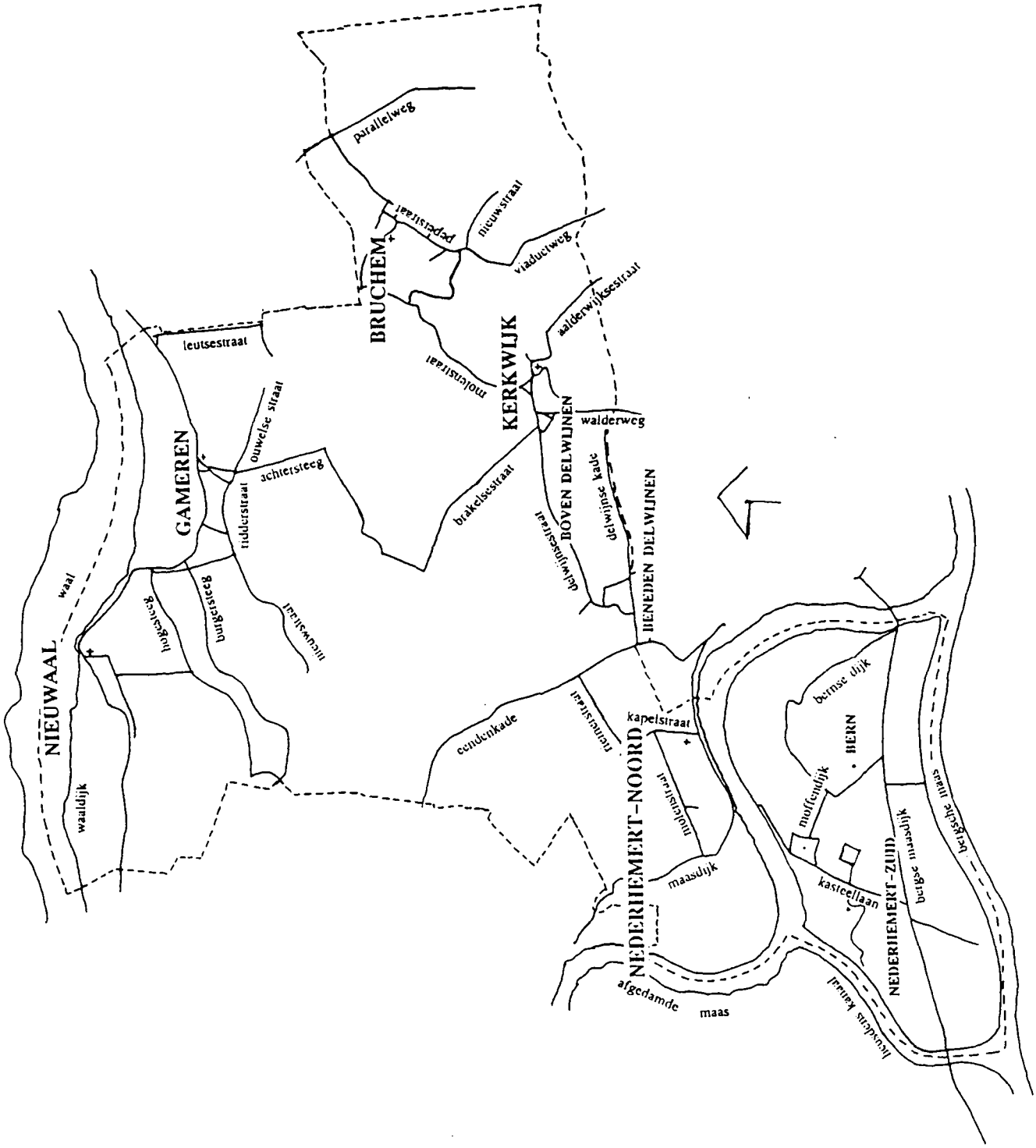

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Vanaf de 9e eeuw zijn de stroomruggen in de gemeente Kerkwijk geoccupeerd. Het grillige reliëf is in de overwegend gestrekte vorm van de occupatie-assen nog waarneembaar. De bevolking was werkzaam in de landbouw en leefde van de riviervisserij.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850
Gedurende de eerste helft van de 19e eeuw is de beroepsbevolking in de gemeente Kerkwijk nagenoeg geheel werkzaam in de agrarische sector. In de uiterwaarden bij Gameren werd een steenfabriek opgericht.

Periode 1850-1900
Omstreeks 1850 begon de fruitteelt in de Bommelerwaard van belang te worden. De appelsiroopfabriek in Gameren hield echter reeds in 1862 op te bestaan. In het begin van de jaren 1860 kreeg onder meer de Bommelerwaard te kampen met overstromingsgevaar. Om die reden werden in Kerkwijk, Delwijnen en Bruchem vluchtheuvels aangelegd. De baksteenfabricage nam in de 2e helft van de 19e eeuw in betekenis toe. Bij Gameren en Nederhemert werden steenfabrieken opgericht. Bij de kanalisatiewerkzaamheden aan de Maas, eind 19e eeuw, werden lokale ambachtslieden ingezet.

Periode 1900-1940
De kanalisatiewerkzaamheden aan de Maas, die in het begin van de 20e eeuw werden voortgezet, boden ook in deze tijd werk aan de lokale bevolking. De groei van het inwonertal in het tijdvak 1850-1940 was in de gemeente Kerkwijk matig (zie afbeelding 4). Vanaf omstreeks 1925 nam het inwonertal licht af. Dit hing gedeeltelijk samen met de hoge vertrekoverschotten. De bestaansbronnen in de gemeente Kerkwijk namen nauwelijks toe. De baksteenfabricage beperkte zich in 1935 tot de steenfabriek in Nederhemert. Op een tweetal bandschillerijen werkten ca. 35 mensen. In 1911 werd in Kerkwijk een veiling opgericht, die echter van geringe regionale betekenis bleef.

Afbeelding 4
Bevolkingsontwikkeling gemeente Kerkwijk 1850-1940
(indexcijfers, waarbij in 1850 2858 inwoners = 100)

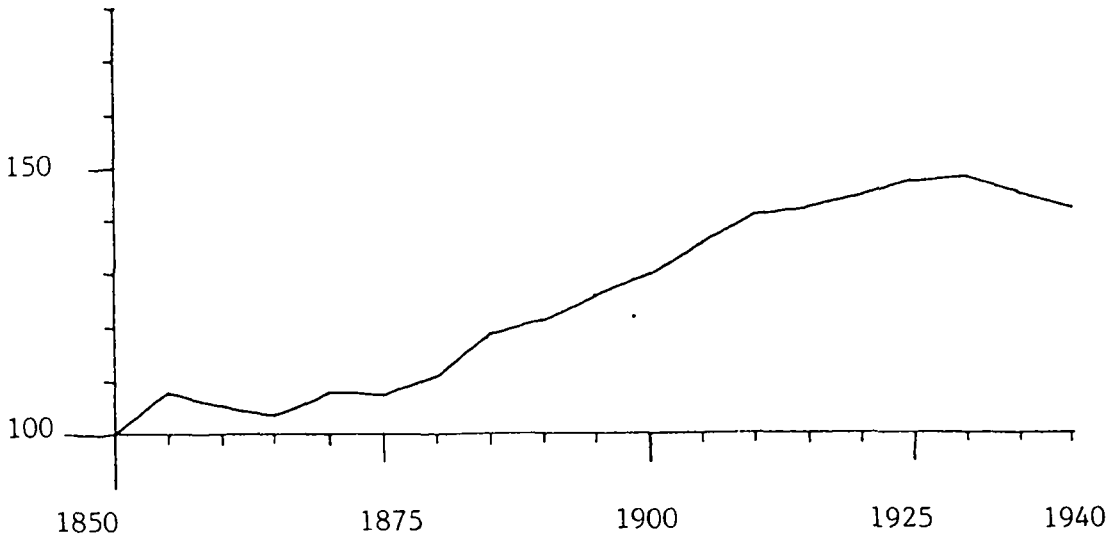

4.3. Stedebouwkundige structuur

De kernen in de gemeente Kerkwijk zijn ontstaan op de hogere gedeelten in het gebied: Gameren en Nieuwaal op de stroomrug langs de Waal en Bruchem, Kerkwijk, Delwijnen en Nederhemert op de stroomrug die dwars door de Bommelerwaard loopt. De kernen kunnen getypeerd worden als esdorpen met een ronde ofwel een gestrekte structuur. Een rond esdorp kenmerkt zich door complexgewijs akkerland met verspreide bebouwing. Een gestrekt esdorp heeft een lineaire structuur en bestaat meestal uit één weg of twee parallele wegen die vorksgewijs op elkaar aansluiten.
Vanaf de 14e eeuw, na aanleg van de dijken, kregen de kernen Nieuwaal, Gameren en Nederhemert tevens het karakter van een dijkdorp.
In 1861 werden de Bommelerwaard getroffen door een watersnood, waardoor ook in de kernen in de gemeente Kerkwijk veel bebouwing verloren ging. Men treft in deze kernen daarom weinig bebouwing van vóór 1850 aan.

Bruchem

Omstreeks 1850 bestond Bruchem als het ware uit drie boerderijreeksen, die samen een hoefijzervorm hebben. Enkele boerderijen lagen op opgehoogde erven. De bebouwing bevond zich langs de huidige Peperstraat, Dorpsstraat en Molenstraat. Halverwege de Dorpsstraat stond de kerk. De Peperstraat -met daaraan verspreide bebouwing- zette zich voort naar de straatweg Zaltbommel-Den Bosch.
Ook in Bruchem verdween bij de watersnood van 1861 veel bebouwing, die later weer werd opgebouwd. Na de overstroming werden vluchtheuvels opgeworpen. In de periode 1850-1940 vond enige uitbreiding plaats langs de bestaande wegen, met name nabij de kerk. Het oude esdorpkarakter is in Bruchem nog goed herkenbaar in het gebied van Peperstraat-Dorpsstraat. Hier treft men oude boerderijen aan, enkele op verhoogde erven, afgewisseld door weilanden en boomgaarden. Tevens bevindt zich in dit gebied de kerk en het er tegenover gelegen landgoed Groenhoven.

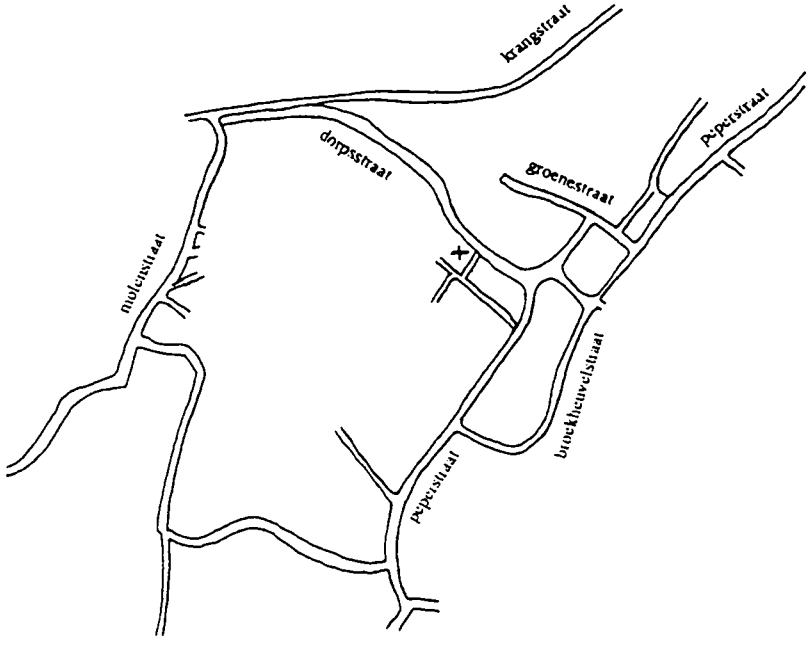

Bruchem omstreeks 1900

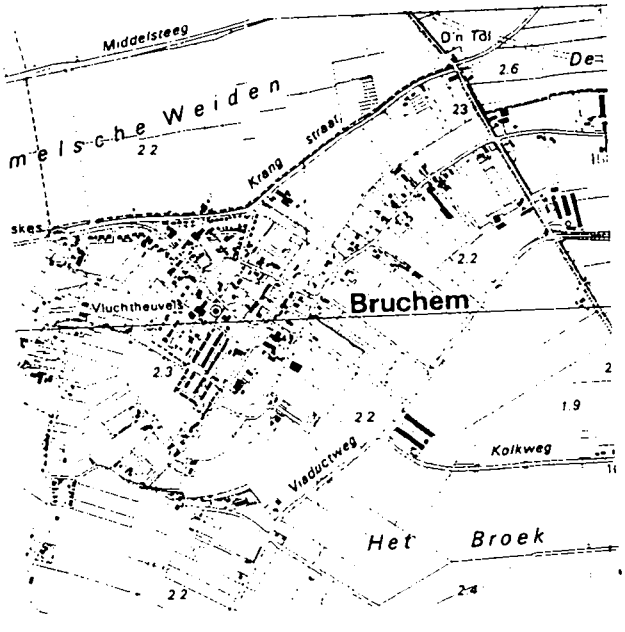

Bruchem omstreeks 1990

Gameren
De oorspronkelijke bebouwing van Gameren lag op de oeverwal langs de lijn Ouwelsestraat-Ridderstraat-Nieuwstraat. Het dorp is vermoedelijk gegroeid vanuit de oudste kern langs de huidige Ridderstraat via de Del naar de dijk, toen deze eenmaal was aangelegd. Tussen de beide parallelle assen (de oeverwal en de dijk) ontstonden dwarsverbindingen: de Delkant, Peperstraat en Hendrikstraat. Gameren kan gekarakteriseerd worden als een gestrekt esdorp/dijkdorp.
Omstreeks 1850 bevond de bebouwing zich verspreid langs de twee genoemde assen en de dwarswegen. Tussen de Peperstraat en de Delkant bevond zich een kasteel.

Gameren omstreeks 1900

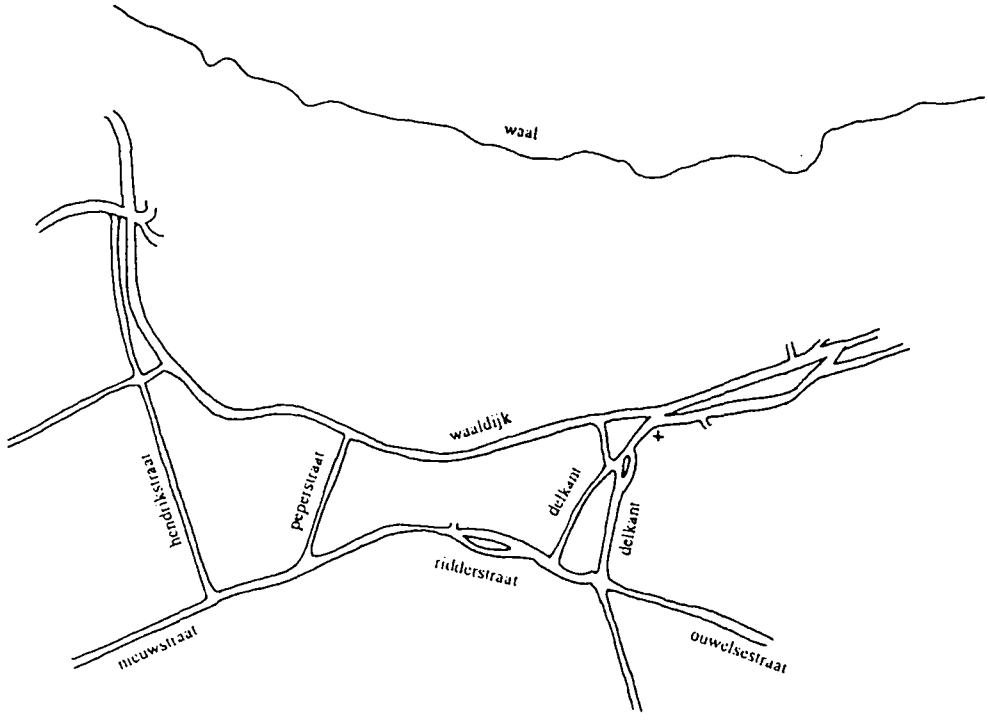

In 1861 werd Gameren, evenals de gehele Bommelerwaard, getroffen door een watersnood, waarbij veel oude bebouwing verloren ging. In de periode 1850-1940 werd nieuwbouw gepleegd en breidde het dorp zich uit langs de bestaande wegen. De del vormde een open ruimte in het dorp, waarlangs boerderijen werden gebouwd, enkele verhoogd gelegen. De kerk, die aan de dijk stond, werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Na de oorlog werd een nieuwe kerk gebouwd aan de del, die daarvoor gedeeltelijk gedempt werd. Samen met de omringende boerderijen en andere bebouwing vormt de del nu nog een markant historisch element in het dorp.

Gameren omstreeks 1990

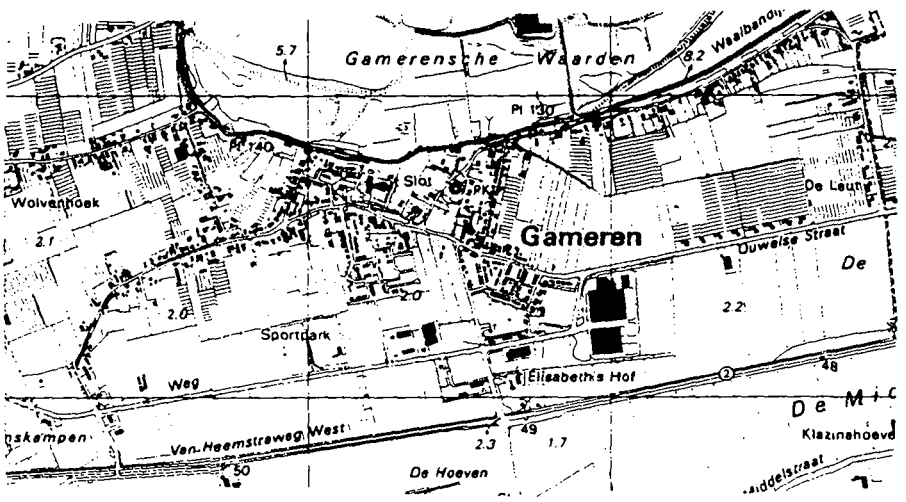

Kerkwijk
Omstreeks 1850 bevond de bebouwing van Kerkwijk zich nabij de kerk en verspreid langs de wegen die daarvandaan uitwaaierden. Vanaf de kerk liep in westelijke richting een hoger gelegen strook, met daarop enkele boerderijen. Deze stonden met de voorkant naar de akkers en met de achterkant naar het grasland. Reeds in de Karolingische tijd (750-900) stond hier een reeks boerderijen.
Na de overstroming van 1861 werden ook in Kerkwijk vluchtheuvels opgeworpen. In de periode 1850-1940 vond nieuwbouw plaats langs de bestaande wegen, o.a. daar waar ten gevolge van de overstroming bebouwing was verdwenen. De hoge rug met boerderijen langs de Achterstraat is een historisch waardevol element in de huidige kern.

Kerkwijk omstreeks 1900

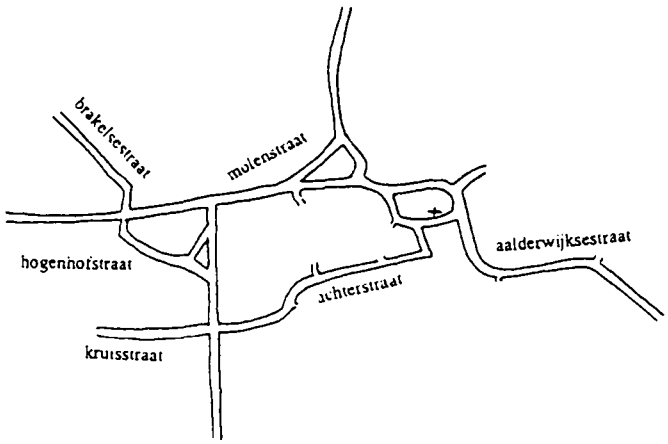

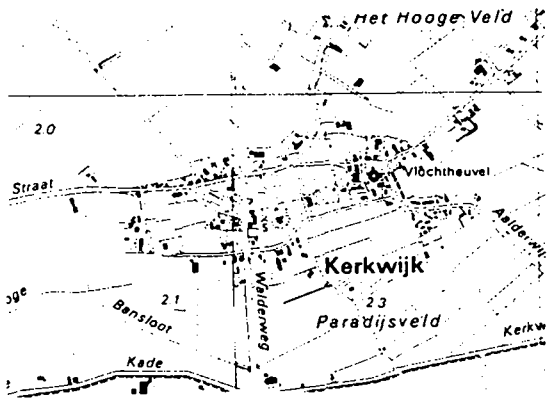

Kerkwijk omstreeks 1990

Nederhemert-Noord
Omstreeks 1850 stond de bebouwing in de kern Nederhemert-Noord verspreid langs twee lineaire bebouwingsassen (de Maasdijk en de Molenstraat). De Kapelstraat, met daaraan bebouwing, vormde in het oosten van de kern de verbinding tussen deze beide wegen. In de hoek tussen de Kapelstraat en de dijk stond de kerk, met daaromheen een kleine concentratie van bebouwing. Nederhemert-Noord kan getypeerd worden als een gestrekt esdorp/dijkdorp. In de periode 1850-1940 verdichtte de bebouwing zich langs de genoemde wegen, waarbij de Molenstraat zich steeds meer als hoofdas van het dorp ontwikkelde.

Nederhemert-Noord omstreeks 1900

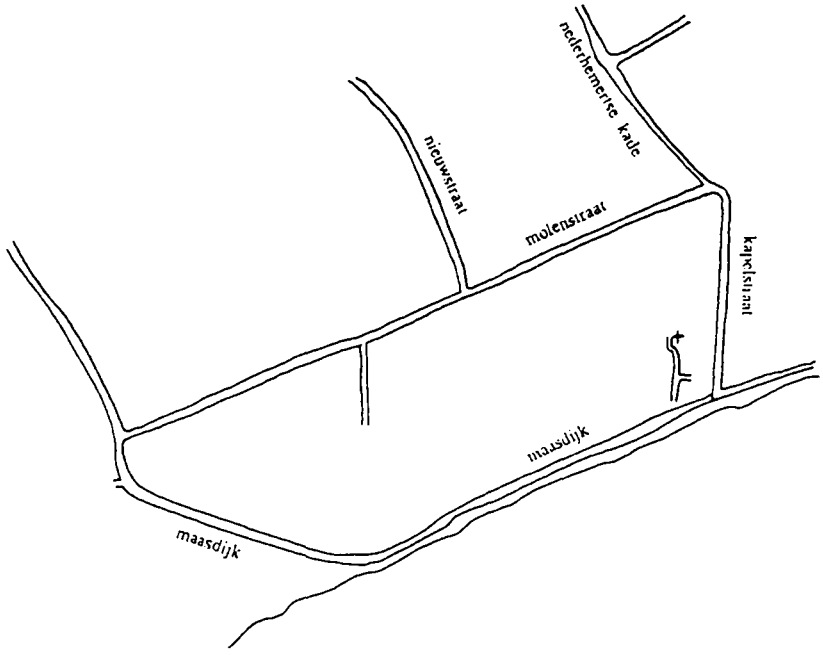

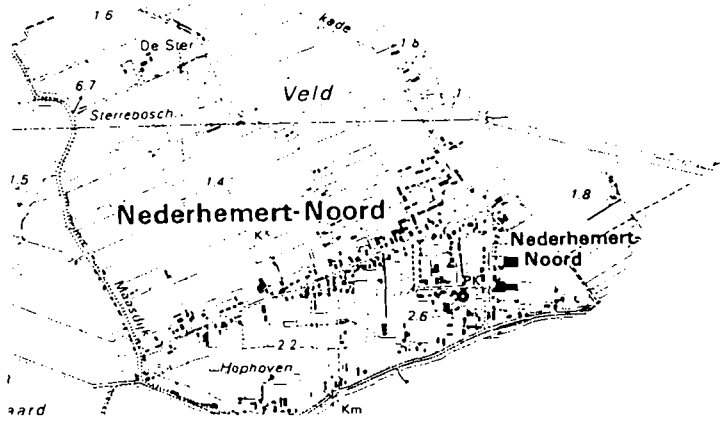

Nederhemert-Noord omstreeks 1990

Nieuwaal
Nieuwaal is een typisch dijkdorp met een lineaire structuur. Door dijkverleggingen is in de loop der tijd een deel van het dorp in het water verdwenen. Dit is o.a. te zien aan de strookverkavelingen aan de oostkant van de kern, die schuin zijn afgesneden. Omstreeks 1850 bevond de bebouwing zich aan weerszijden van de Waaldijk. Evenwijdig aan de dijk liep een tweede bebouwingsas, de Straat (nu Kerkstraat), die bij de kerk op de Waaldijk aansloot. Vanaf de Straat liep de onbebouwde Breede Steeg (nu Jacob Ekelmansstraat) loodrecht naar het poldergebied.
In de periode 1850-1940 breidde de bebouwing zich uit langs de Waaldijk, langs de Straat en met name in zuidelijke richting langs de Breede Steeg. Daar treft men nu een vrijwel aaneengesloten strook kleine woningen aan, die zich direct aan de weg bevinden.

Nieuwaal omstreeks 1900

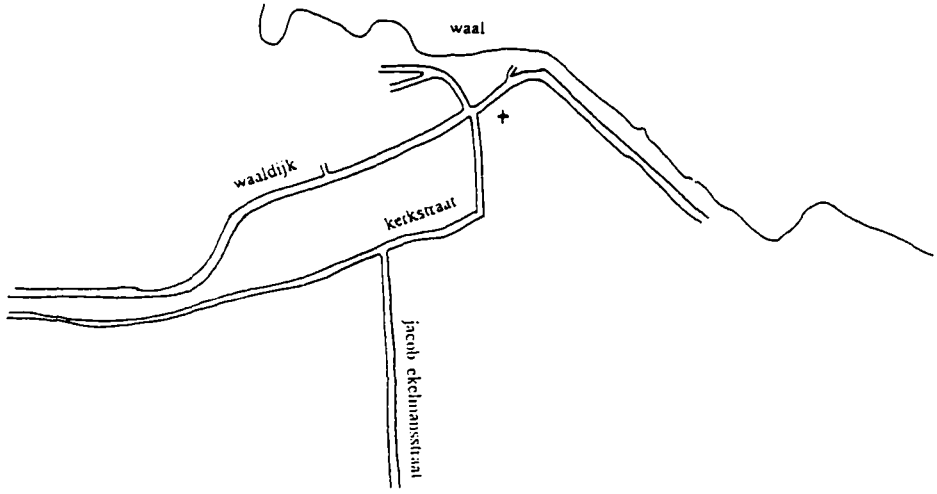

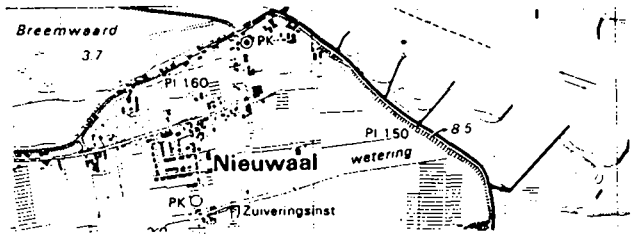

Nieuwaal omstreeks 1990

Verspreide bebouwing

Delwijnen
Delwijnen bestond oorspronkelijk uit twee delen: Boven Delwijnen en Beneden Delwijnen. Omstreeks 1850 bestond Boven Delwijnen uit een kleine concentratie van boerderijen aan het uiteinde van de Kerkwijkse Achtersteeg (nu Kruisstraat). In de periode 1850-1940 breidde deze concentratie zich nauwelijks uit.
In Beneden Delwijnen stond de bebouwing omstreeks 1850 verspreid nabij het kruispunt Delwijnsestraat-Gemeent en de del, langs de Kapelstraat en langs de Delwijnse kade. In de periode 1850-1940 veranderde deze situatie nauwelijks. De del, een plas die ontstaan is door het uitgraven van grond ten behoeve van de bouw van terpen en vluchtheuvels, is een historisch element in het huidige dorp. Op huidige kaarten wordt het onderscheid tussen Boven en Beneden Delwijnen niet meer aangeduid. Boven Delwijnen vormt nu onderdeel van de kern Kerkwijk, terwijl het vroegere Beneden Delwijnen nu Delwijnen heet.

Delwijnen omstreeks 1900

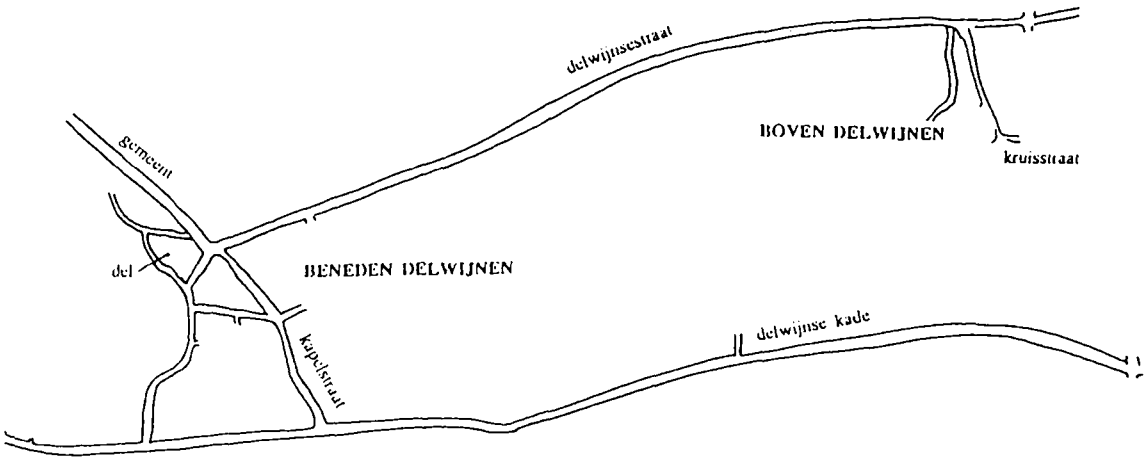

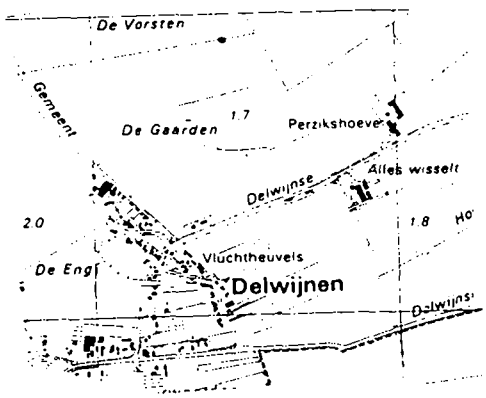

Delwijnen omstreeks 1990

Nederhemert-Zuid
Door de kanalisering van de Maas werd aan het eind van de 15e eeuw Nederhemert-Noord gescheiden van Nederhemert-Zuid. Nederhemert-Zuid werd echt een eiland toen in 1904 het Heusdens Kanaal en de Bergsche Maas werden gegraven. Op het eiland ligt de "kern" Nederhemert-Zuid en de bebouwingsconcentratie van het oude klooster Bern.
De kern Nederhemert-Zuid strekt zich langgerekt uit tussen wijdse ruimten. De Kasteellaan vormt de ruggegraat van de kern, die het kasteel, de Kleine Schans en de kleine bebouwingsconcentratie bij de kerk met elkaar verbindt. Het kasteel is in de Tweede Wereldoorlog uitgebrand en is nu een ruïne. De Kleine Schans is een redoute uit de 17e eeuw, waarvan de gracht is dichtgegroeid. De middeleeuwse kerk van Nederhemert-Zuid werd in de Tweede Wereldoorlog gedeeltelijk verwoest. Aan het begin van deze eeuw werd over het eiland de Bergse Maasdijk aangelegd.

Nederhemert-Zuid omstreeks 1900

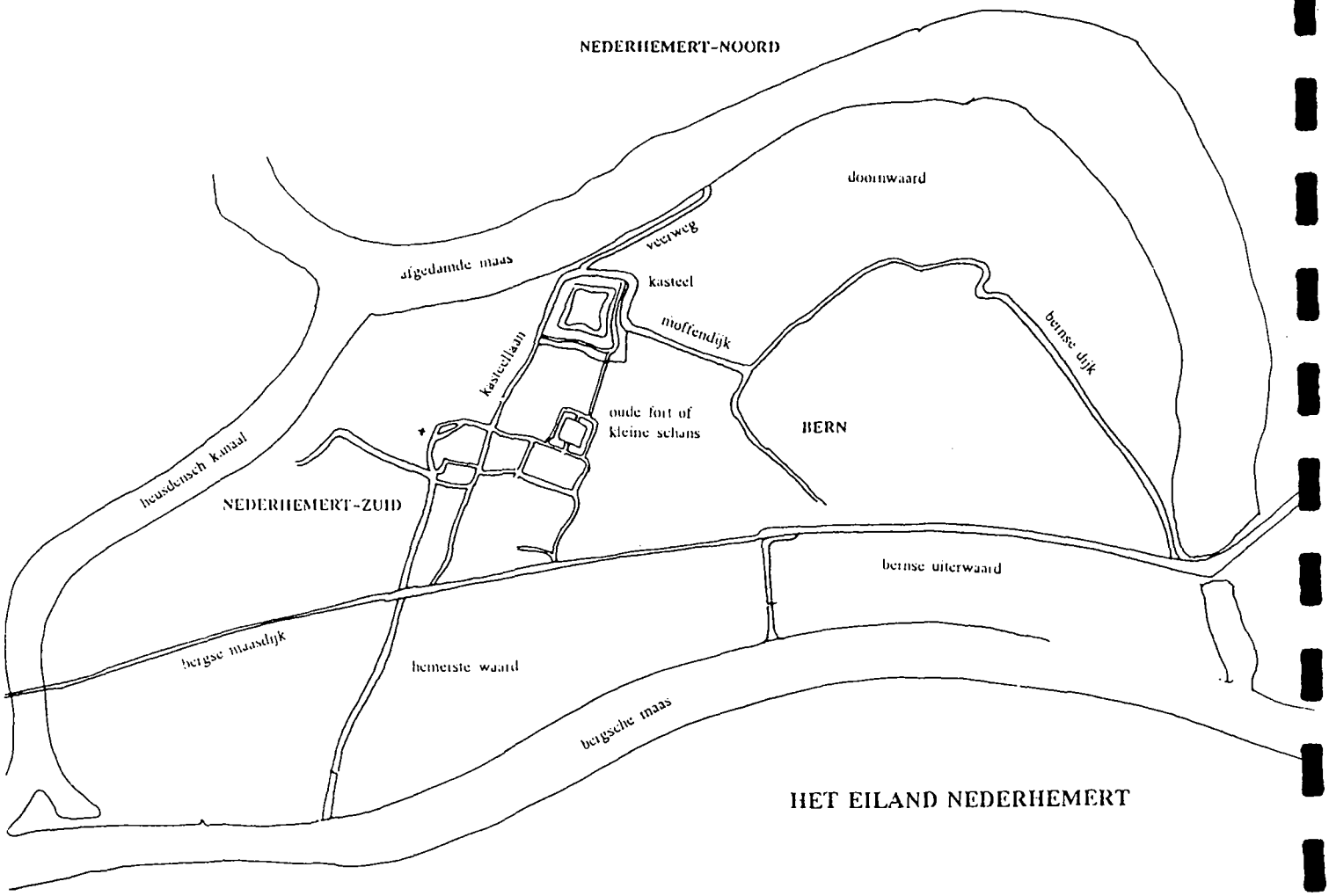

De kern Nederhemert-Zuid vormt een duidelijk samenhangende eenheid met een groen karakter. Om de kern heen ligt het wijdse rivierenlandschap. Vanaf de Kleine Schans loopt de Moffendijk door de Doornwaard naar de Bernse dijk. Aan de Bernse dijk ligt de kleine bebouwingsconcentratie Bern met het oude klooster. Deze bebouwingsconcentratie vormt samen met de Bernse dijk, de polder van Bern en de Bernse uiterwaard een samenhangend geheel.
De ruimtelijke structuur en de belangrijkste bebouwingselementen van het "eiland Nederhemert" dateren van vóór 1850. In de periode 1850-1940 vond weinig uitbreiding plaats.

Nederhemert-Zuid omstreeks 1990

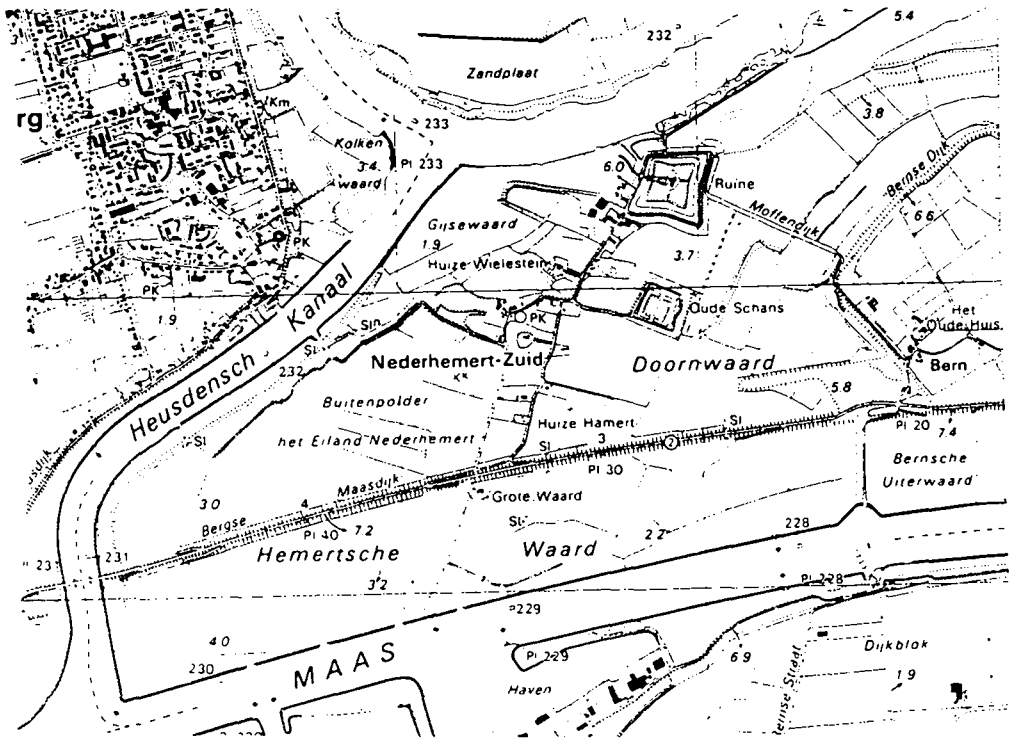

4.4 Ontwikkelingen na 1940

Na 1940 breidde de bebouwing in de kernen van de gemeente Kerkwijk zich uit langs de bestaande wegen. Bovendien werden hier en daar op open gebieden in de kern kleine woongebieden ontwikkeld. Door deze verdichting is de oorspronkelijke lineaire structuur van de meeste kernen minder goed herkenbaar geworden. In de loop van de jaren '50 werd het poldergebied ontwaterd en herverkaveld. Nieuwe wegen werden aangelegd, waaronder de verbinding Gameren-Ammerzoden, de oost-west lopende van Heemstraweg en de Maas-Waalweg. In het voorheen open poldergebied kwamen agrarische bedrijven. In de nabijheid van de kernen, met name bij Gameren, werden kassen gebouwd.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen

In de gemeente **Kerkwijk** zijn geen karakteristieke woonvormen aan te wijzen.

Werken

Verspreid over de zes dorpen staan hallehuis- en T-boerderijen in alle soorten en maten. Opvallend daartussen is de kop-hals-rompboerderij aan de Delkant te Gameren. Een aantal boerderijen heeft nog een hooiberg; zowel vierroeden- als vijfroedenbergen komen voor.

Infrastructuur

In een aantal kernen bevinden zich trafohuisjes, gebouwd in de stijl van de Haagse School, vermoedelijk naar ontwerp van J. Gratama en G. Versteeg.

In Nederhemert-Zuid bevindt zich onder de Bergse Maasdijk de vermoedelijk oudste betonnen duiker van Nederland; onder de Voordam(?) een sluis uit 1861. Eveneens aan de Bergse Maasdijk bevindt zich een gemaal in neogotische stijl. Ten behoeve van de bemaling zijn nog een aantal windmotoren behouden in Kerkwijk langs de Molenstraat en in Delwijnen langs de Jan Stuversdreef.

In Kerkwijk staat aan de Sarskampseweg een wegwijzer, die in oorsprong in Gameren stond.

In een aantal kernen wordt nog een dorpspomp aangetroffen.

Maatschappelijke voorzieningen

Aan de Waalbandijk te Gameren staat nog een voormalig gemeentehuis; in de andere kernen zijn deze verdwenen.

Aan de Delkant te Gameren staat een pastorie. In Nieuwaal is deze gelegen onder aan de dijk. Beide behoorden tot kerken, die in de oorlog zijn verwoest.

In Gameren staat aan de Ouwelsestraat een kerk, die vermoedelijk is gevestigd in een voormalige boerderij, of er in ieder geval uitziet als een boerderij.

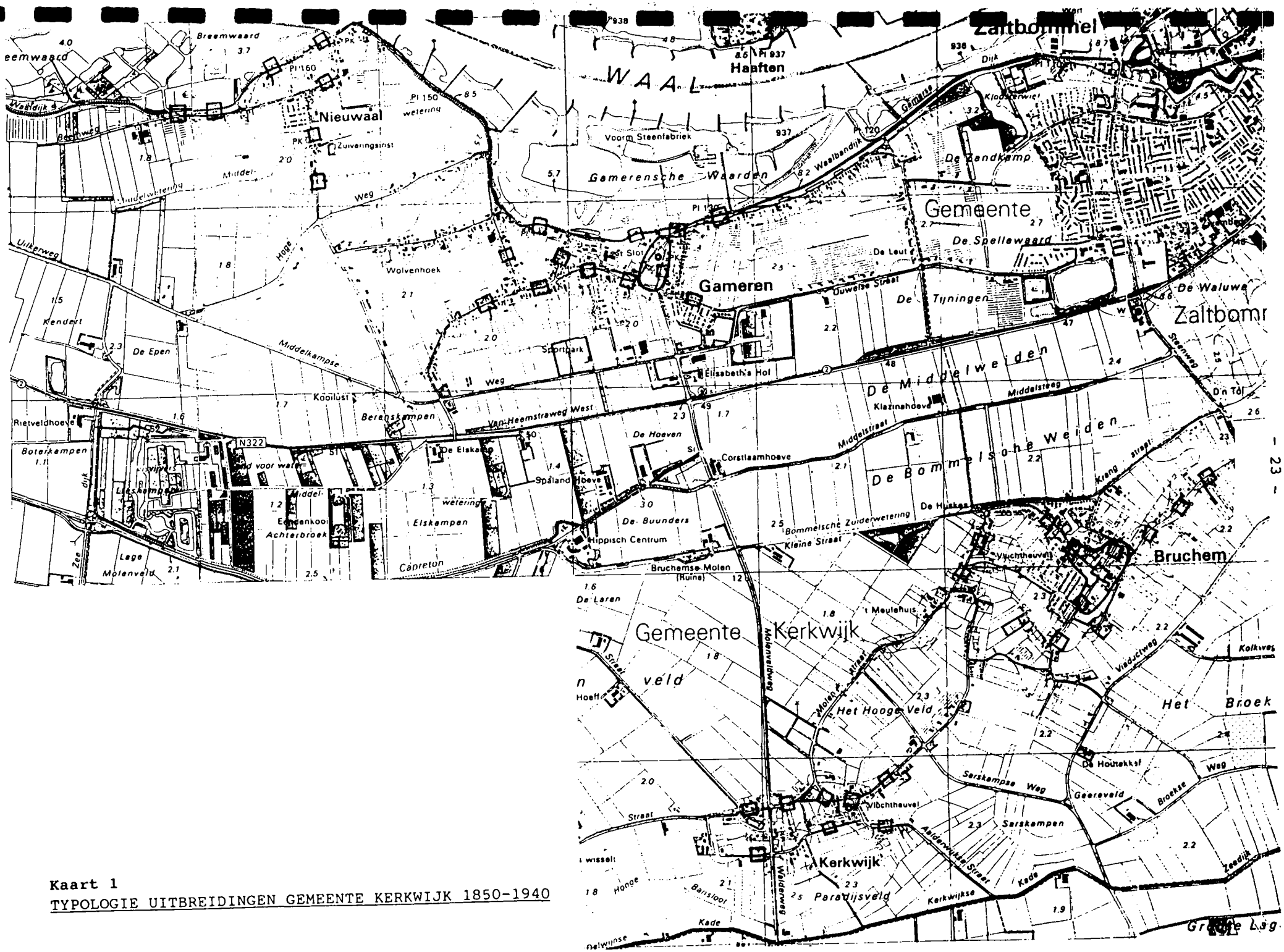

Kaart 1
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE KERKWIJK 1850-1940

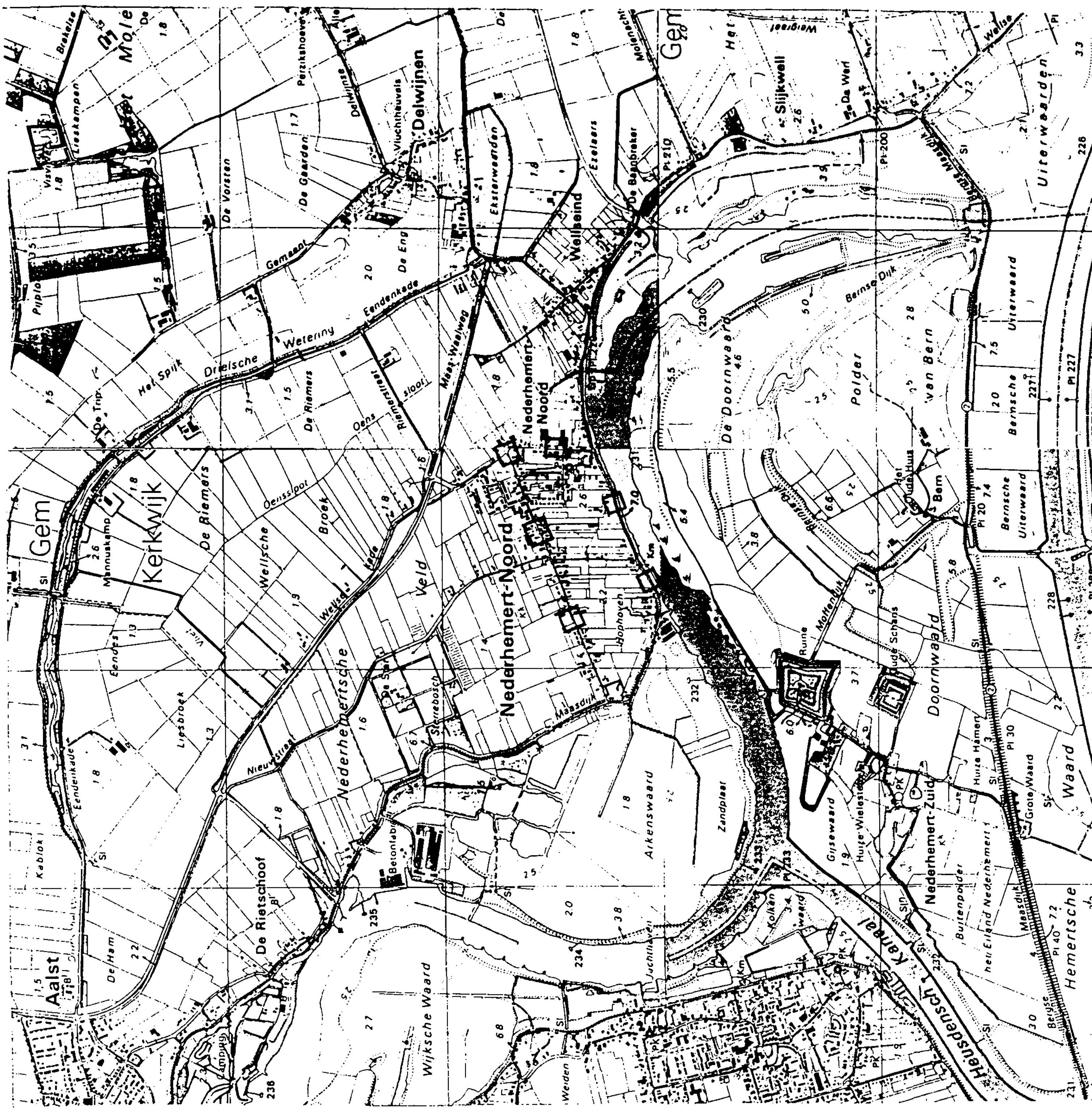

Kaart 1a

TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE KERKWIJK 1850-1940

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Kerkwijk 1850-1940

Toelichting bij kaart 1/1a

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
- Lineaire ontwikkelingen		
□ □ □	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	**1. Gameren, delkant** **2. Bruchem, gebied Peperstraat-Dorpsstraat**

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

1. Gameren, Delkant

Rondom de voormalige del te Gameren bevinden zich een aantal boerderijen, die redelijk gaaf bewaard zijn gebleven. Ze zijn alle rond dezelfde tijd gebouwd en door het achterwege blijven van storende ingrepen in dit gebied is het karakter ervan sinds het einde van de vorige eeuw nauwelijks veranderd. De del is gedeeltelijk gedempt ten behoeve van de bouw van een nieuwe kerk, nadat de oorspronkelijke, die aan de dijk gelegen was, in de oorlog was verwoest.

2. Bruchem, gebied Peperstraat-Dorpsstraat

In het gebied Peperstraat (tussen Peperstraat en Groenestraat) - Dorpsstraat (tussen kerk en Peperstraat) is het oude esdorpkarakter van Bruchem nog goed herkenbaar. Hier bevinden zich boerderijen uit de tweede helft van de 19e eeuw-begin 20e eeuw, waarvan enkele op verhoogde erven. Ook treft men hier andere bebouwing aan uit de genoemde periode, waaronder het huis Groenhoven. Het gebied heeft als geheel een ruim opgezet en groen karakter. Bepalend voor het beeld zijn met name de weilanden en boomgaarden, die tussen de bebouwing liggen.

Karakteristieke gebieden

Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

1. Kerkwijk, Achterstraat

De Achterstraat in Kerkwijk voert langs een hoger gelegen rug, waarop zich enkele boerderijen met weilanden en boomgaarden bevinden. Reeds in de Karolingische tijd (750-900) bevond zich op deze rug een reeks bebouwing. Het gegeven van een reeks boerderijen op deze hoger gelegen strook, die met hun voorkant naar de akkers en met hun achterkant naar het grasland liggen, dateert reeds van vóór 1850. Onder meer als gevolg van de overstroming is veel bebouwing van vóór 1861 hier verdwenen en later weer opgebouwd.

2. Het eiland Nederhemert

Ingesloten door de afgedamde Maas, het Heusdensch kanaal en de Bergsche Maas ligt het eiland Nederhemert. In het westen van het eiland bevindt zich de "kern" Nederhemert-Zuid. De Kasteellaan vormt de ruggegraat van de kern, die het kasteel (in de Tweede Wereldoorlog uitgebrand, nu ruïne), de Kleine Schans (redoute uit 17e eeuw), en de kleine bebouwingsconcentratie bij de kerk met elkaar verbind. Verspreid langs de Kasteellaan staan oude boerderijen, waarvan enkele uit de 18e eeuw. De kern Nederhemert strekt zich langgerekt uit tussen het veer en de Bergse Maasdijk en heeft een groen karakter. Om de kern heen ligt het wijdse rivierenlandschap.
Aan de Bernse dijk, die via de Moffendijk met Nederhemert-Zuid is verbonden, ligt de kleine bebouwingsconcentratie Bern met het oude kloosterhuis. Deze bebouwingsconcentratie vormt samen met de Bernse dijk, de polder van Bern en de Bernse uiterwaard een samenhangend geheel.
De hoofdelementen van het eiland Nederhemert (structuur en bebouwing) dateren van vóór 1850 en bepalen ook nu nog het beeld.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

Gebied 1 : Gameren, Delkant
Gebied 2 : Bruchem, Peperstraat-Dorpsstraat

	1	2
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:		
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;		
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	+	+
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;	±	+
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)	+	±
II. Bijzondere historische betekenis, zoals:		
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	±	+
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;		
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)		
III. Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:		
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel		+
2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;	+	+
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel		
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	±	±
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	±	±

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijksarchief in Gelderland
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Gemeente Kerkwijk

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Gameren omstreeks 1868
*	Afbeelding 1a	Gemeente Kerkwijk in 1868
*	Afbeelding 1b	Gemeente Nederhemert in 1867
*	Afbeelding 2	Geomorfologische kaart gemeente Kerkwijk
*	Afbeelding 3	Belangrijkste wegen gemeente Kerkwijk omstreeks 1940
*	Afbeelding 4	Bevolkingsontwikkeling gemeente Kerkwijk 1850-1940
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Kerkwijk 1850-1940

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1/50.000, 1970
* Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
* Kaartenboek van Gelderland, 1843
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

* Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Nederhemert-Zuid, gemeente Kerkwijk, toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Nederhemert-Zuid als beschermd dorpsgezicht*, Zeist, 1987

* Thijssen, C., *Groeten uit Heusden, de verhouding tussen de Bommelerwaard en het Land van Heusden in het verleden, in: Tussen de Voorn en Loevestein, 1990*

* Vermeulen, F.A.J., *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland; de Bommelerwaard*, Den Haag, 1944

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326